

نهاد خانواده در اسلام و ایران

سعید عبدالملکی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

سیزده

پیشگفتار

۱	فصل ۱: تاریخچه، تعاریف و مفاهیم
۱	هدف کلی
۱	هدف‌های یادگیری
۲	۱-۱ مقدمه
۳	۲-۱ تعریف خانواده
۵	۳-۱ انواع خانواده
۶	۱-۳-۱ جهت‌یابی
۶	۲-۳-۱ فرزندزایی
۷	۳-۳-۱ خانواده هسته‌ای
۷	۴-۳-۱ خانواده گسترده
۷	۵-۳-۱ خانواده با ملحقیات
۷	۶-۳-۱ خانواده ناقص
۸	۴-۱ خاستگاه خانواده
۸	۵-۱ کارکرد خانواده
۸	۱-۵-۱ تنظیم رفتار جنسی
۹	۲-۵-۱ جایگزین کردن اعضا
۹	۳-۵-۱ جامعه‌پذیری
۹	۴-۵-۱ مراقبت و نگهداری
۹	۵-۵-۱ تعیین جایگاه اجتماعی
۹	۶-۵-۱ حمایت عاطفی
۱۰	۶-۱ دو نظریه در مورد منشأ خانواده
۱۰	۱-۶-۱ نظریه ژان کازنو
۱۰	۲-۶-۱ نظریه دورکیم

۱۱	۷-۱ طرح موضوع خانواده در رشته‌های علوم انسانی
۱۱	۱-۷-۱ تاریخ
۱۲	۲-۷-۱ جامعه‌شناسی
۱۳	۳-۷-۱ حقوق
۱۳	۴-۷-۱ اقتصاد
۱۴	۵-۷-۱ روان‌شناسی
۱۵	۶-۷-۱ علوم سیاسی
۱۶	۷-۷-۱ علوم تربیتی
۱۶	۸-۱ انواع خانواده از نظر تربیت
۲۳	۹-۱ منشأ ازدواج و تشکیل خانواده
۲۴	۱-۹-۱ نظریه غیرتکاملی
۲۴	۲-۹-۱ نظرات تکاملی
۲۴	۱۰-۱ شیوه‌های همسرگزینی
۲۵	۱۱-۱ قواعد و محدوده زناشویی (ازدواج)
۲۶	۱۲-۱ قواعد محل سکونت زن و شوهر
۲۷	خلاصه فصل
۲۹	فکر کنید و پاسخ دهید
۲۹	پرسش‌های مروری
۳۰	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۳۱	منابع این فصل
۳۲	منابعی برای مطالعه بیشتر
۳۵	فصل ۲: بررسی جایگاه خانواده در اعصار گذشته و ادیان
۳۵	هدف کلی
۳۵	هدف‌های یادگیری
۳۶	۱-۲ مقدمه
۳۶	۲-۲ خانواده در اقصاء گذشته
۳۶	۱-۲-۲ خانواده در اقوام ابتدایی
۳۷	۲-۲-۲ خانواده در یونان قدیم
۳۸	۳-۲-۲ خانواده در روم قدیم
۳۹	۴-۲-۲ خانواده در ایران باستان
۳۹	۵-۲-۲ خانواده در عرب جاهلیت
۴۱	۳-۲ خانواده در ادیان
۴۱	۱-۳-۲ خانواده در زرتشت
۴۴	۲-۳-۲ خانواده در میان مسیحیان و یهودیان
۴۶	۴-۲ خانواده در اسلام
۴۸	۵-۲ کارکرد و جایگاه خانه در قرآن
۴۸	۱-۵-۲ محل تسکین
۴۹	۲-۵-۲ محل ذکر و تلاوت آیات الهی

۴۹	۲-۵-۳ محل رابطه‌ی قدسی
۵۰	۲-۵-۴ لزوم حفظ حریم خانه
۵۱	خلاصه فصل
۵۳	فکر کنید و پاسخ دهید
۵۳	پرسش‌های مروری
۵۴	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۵۴	منابع این فصل
۵۵	منابعی برای مطالعه بیشتر
۵۷	فصل ۳: وضعیت خانواده در جهان معاصر (رویکردی آسیب‌شناختی)
۵۷	هدف کلی
۵۷	هدف‌های یادگیری
۵۸	۳-۱ مقدمه
۵۹	۳-۲ وضعیت خانواده در جهان مدرن
۶۸	۳-۳ نظریه‌های روان‌شناسی
۷۰	۳-۴ نظریات جامعه‌شناسی
۷۰	۳-۴-۱ نظریه زنانه شدن فقر
۷۱	۳-۴-۲ نظریه ساختی - کارکردی
۷۲	۳-۴-۳ نظریه طبقاتی و ناتوانی دولت‌ها
۷۲	۳-۴-۴ نظریه کنش
۷۳	۳-۵ تأثیر جهانی شدن بر نهاد خانواده
۷۴	۳-۵-۱ جایگزین شدن خانواده هسته‌ای به جای خانواده گسترده
۷۵	۳-۵-۲ فردگرایی
۷۵	۳-۵-۳ خانواده‌ای با یکی از والدین
۷۵	۳-۵-۴ ازدواج مجدد
۷۵	۳-۵-۵ خانواده بازسازی شده
۷۵	۳-۵-۶ زوجین بدون فرزند
۷۶	۳-۵-۷ مجرد ماندن
۷۶	۳-۶ فروپاشی نظام خانواده در غرب
۷۶	۳-۶-۱ ابتذال زنان و دختران
۷۶	۳-۶-۲ خودفروشی
۷۷	۳-۶-۳ شیوع بیماری‌های مسری
۷۷	۳-۶-۴ افزایش سقط جنین
۷۸	۳-۶-۵ افزایش فرزندان نامشروع
۷۸	۳-۷ علل از هم‌پاشیدگی خانواده
۷۹	۳-۷-۱ فشار و ناراحتی در خانواده هسته‌ای
۷۹	۳-۷-۲ کاهش عشق و محبت نسبت به هم
۷۹	۳-۷-۳ تغییر نقش زنان
۸۰	۳-۷-۴ مجاز شدن رابطه جنسی

۸۰	خلاصه فصل
۸۲	فکر کنید و پاسخ دهید
۸۲	پرسش‌های مروری
۸۳	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۸۴	منابع این فصل
۸۶	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل ۴: نهاد خانواده در ایران از آغاز تا اکنون

۸۷	هدف کلی
۸۷	هدف‌های یادگیری
۸۸	۱-۴ مقدمه
۸۹	۲-۴ ازدواج
۸۹	۱-۲-۴ اهمیت پیوند زناشویی
۹۰	۲-۲-۴ سن ازدواج
۹۱	۳-۲-۴ انتخاب همسر
۹۲	۴-۲-۴ آداب و رسوم ازدواج
۹۴	۵-۲-۴ طلاق
۹۵	۳-۴ خانواده ایرانی پس از اسلام
۹۵	۱-۳-۴ آغاز اسلام در ایران
۹۶	۲-۳-۴ دوره صفویه و قاجاریه
۹۸	۴-۴ خانواده ایرانی در دوران جدید
۹۹	۱-۴-۴ پایین آمدن جایگاه ازدواج
۹۹	۲-۴-۴ تغییر در آداب و رسوم ازدواج
۱۰۰	۳-۴-۴ افزایش سن ازدواج
۱۰۰	۴-۴-۴ افزایش طلاق
۱۰۱	۵-۴ اقدامات انجام شده جهت تقویت و توانمندسازی نهاد خانواده در ایران امروز

۱۰۵	خلاصه فصل
۱۰۸	فکر کنید و پاسخ دهید
۱۰۸	پرسش‌های مروری
۱۰۹	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۱۰۹	منابع این فصل
۱۱۰	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل ۵: قداست نهاد خانواده در اسلام

۱۱۳	هدف کلی
۱۱۳	هدف‌های یادگیری
۱۱۴	۱-۵ مقدمه
۱۱۵	۲-۵ ضرورت تشکیل خانواده
۱۱۸	۱-۲-۵ مذمت مجرد ماندن و عدم اختیار همسر

۱۱۸	۲-۲-۵ تأکید بر تشویق و ترغیب دیگران به ازدواج
۱۱۸	۳-۲-۵ عدم هراس از فقر مالی
۱۱۹	۳-۵ آثار و فواید ازدواج
۱۲۰	۱-۳-۵ ارضای غریزه جنسی
۱۲۱	۲-۳-۵ جلوگیری از زنا
۱۲۲	۳-۳-۵ جلوگیری از چشم‌چرانی
۱۲۳	۴-۳-۵ پیشگیری از لواط
۱۲۳	۵-۳-۵ پرهیز از خودارضایی
۱۲۴	۴-۵ انگیزه ازدواج و تشکیل خانواده از منظر اسلام
۱۲۶	۱-۴-۵ نیاز به آرامش و سکون
۱۲۷	۲-۴-۵ نیاز به انس و مودت
۱۲۹	۳-۴-۵ میل به تداوم وجود خویش
۱۳۰	۴-۴-۵ پرورش نسل سالم و پاک
۱۳۱	۵-۴-۵ حفظ عفت و حیای فردی و اجتماعی
۱۳۲	۶-۴-۵ ایجاد کانون آسایش و آرامش برای زن و مرد
۱۳۳	۷-۴-۵ حفظ عفت و پاکدامنی
۱۳۳	۸-۴-۵ دوستی، محبت و عشق
۱۳۳	۹-۴-۵ برقراری تعادل در وجود آدمی، تأمین سلامت جسم و روان، رهایی از تنهایی
۱۳۴	۱۰-۴-۵ کمک به رشد و تکامل یکدیگر
۱۳۴	۱۱-۴-۵ داشتن فرزند و یا فرزندان سالم و شایسته
۱۳۴	۵-۵ جایگاه خانواده در الگوی رفتاری پیامبر(ع) و ائمه معصومین
۱۳۵	۱-۵-۵ مسئولیت‌پذیری
۱۳۶	۲-۵-۵ غیرت و تعصب معقول
۱۳۶	۳-۵-۵ تعدد زوجات
۱۳۷	۴-۵-۵ رفتار با فرزندان
۱۳۸	۵-۵-۵ تشویق به ازدواج
۱۳۹	۶-۵-۵ طلاق بدون دلیل
۱۳۹	خلاصه فصل
۱۴۳	فکر کنید و پاسخ دهید
۱۴۳	پرسش‌های مروری
۱۴۴	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۱۴۵	منابع این فصل
۱۴۶	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۴۷	فصل ۶: چارچوب خانواده متعادل و ایده‌آل در اسلام
۱۴۷	هدف کلی
۱۴۷	هدف‌های یادگیری

۱۴۸	۱-۶ مقدمه
۱۴۹	۲-۶ ویژگی‌های خانواده متعادل
۱۴۹	۱-۲-۶ تعادل نظر و عمل
۱۴۹	۲-۲-۶ تعادل معنویت و مادیت
۱۴۹	۳-۲-۶ تعادل سه مقطع زمانی
۱۴۹	۴-۲-۶ تعادل منطق و عاطفه
۱۴۹	۵-۲-۶ تعادل گفتن و شنیدن
۱۵۰	۶-۲-۶ تعادل سازگاری و انتقادگری
۱۵۰	۷-۲-۶ تعادل مصالح درونی و مصالح بیرونی
۱۵۰	۸-۲-۶ تعادل هدف‌های تربیتی
۱۵۰	۹-۲-۶ تعامل مدیریت و مشارکت
۱۵۰	۱۰-۲-۶ تعادل امکانات و انتظارات
۱۵۱	۳-۶ فواید متعادل بودن خانواده
۱۵۱	۴-۶ ملاک‌های انتخاب همسر ایده‌آل
۱۵۲	۱-۴-۶ دیدگاه جامعه‌شناختی خانواده
۱۵۳	۲-۴-۶ دیدگاه روان‌شناختی
۱۵۳	۳-۴-۶ ملاک‌های رفتاری و اخلاقی
۱۵۴	۴-۴-۶ ملاک‌های اقتصادی
۱۵۴	۵-۴-۶ ملاک‌های اجتماعی
۱۵۴	۶-۴-۶ ملاک‌های خانوادگی
۱۵۴	۷-۴-۶ معیارهای اسلام
۱۵۵	۵-۶ صفات مناسب برای زن
۱۵۵	۱-۵-۶ صفات جسمانی
۱۵۵	۲-۵-۶ صفات روان‌شناختی
۱۵۵	۳-۵-۶ توانایی‌ها و ابعاد اقتصادی
۱۵۵	۴-۵-۶ صفات دینی
۱۵۶	۵-۵-۶ شرایط اجتماعی و فرهنگی
۱۵۶	۶-۵-۶ ملاک‌های خانوادگی
۱۵۷	۷-۵-۶ کفویت
۱۵۷	۶-۶ ملاک‌های گزینش مرد
۱۵۸	۱-۶-۶ باورهای دینی مستحکم
۱۵۸	۲-۶-۶ حسن خلق
۱۵۸	۳-۶-۶ تقوا و پرهیز از گناه
۱۵۸	۴-۶-۶ توانایی مرد در اداره خانواده
۱۵۸	۵-۶-۶ گشاده‌دستی و دوری از بخل
۱۵۹	۶-۶-۶ روابط مناسب با والدین
۱۵۹	۷-۶ اولویت‌بندی ملاک‌های مختلف

۱۶۰	۸-۶ عوامل ایجاد رفتار جنسی مطلوب در روابط زناشویی
۱۶۰	۱-۸-۶ رضایت زوجین در انتخاب یکدیگر
۱۶۰	۲-۸-۶ رعایت احترام و محبت متقابل
۱۶۱	۳-۸-۶ پرهیز از حیای منفی
۱۶۱	۴-۸-۶ تفاهم و توافق میان همسران در روابط جنسی
۱۶۱	۵-۸-۶ رعایت اخلاق جنسی
۱۶۲	۹-۶ وظایف و کارکردهای اساسی خانواده متعادل
۱۶۲	۱۰-۶ برخی از مشکلات خانواده‌های امروزی
۱۶۳	۱۱-۶ راهکارهایی برای پیشرفت و ارتقای جایگاه خانواده
۱۶۴	خلاصه فصل
۱۶۵	فکر کنید و پاسخ دهید
۱۶۶	پرسش‌های مروری
۱۶۶	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۱۶۷	منابع این فصل
۱۶۸	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۷۱	فصل ۷: مبانی حقوقی و اخلاقی خانواده در اسلام
۱۷۱	هدف کلی
۱۷۱	هدف‌های یادگیری
۱۷۲	۱-۷ مقدمه
۱۷۳	۲-۷ فلسفه خاص اسلام درباره حقوق خانواده
۱۷۴	۱-۲-۷ حقوق مشترک
۱۷۵	۲-۲-۷ توجه به جایگاه خانواده
۱۷۶	۳-۲-۷ تثبیت نقش‌ها
۱۷۶	۴-۲-۷ حفظ شوون فردی
۱۷۷	۵-۲-۷ آشنایی و پایبندی به تعهدات حقوقی و اخلاقی
۱۷۷	۶-۲-۷ معاشرت نیکو
۱۷۹	۳-۷ حقوق همسران در قرآن و حدیث
۱۷۹	۱-۳-۷ وظایف مرد نسبت به همسرش
۱۸۳	۲-۳-۷ وظایف زن نسبت به همسرش
۱۸۶	۴-۷ تدبیر منزل
۱۹۰	۵-۷ آمیختگی احکام حقوقی و اخلاقی در قرآن
۱۹۲	۶-۷ حل اختلاف خانواده در قرآن و حدیث
۱۹۳	۱-۶-۷ تأمین نیازهای عاطفی
۱۹۳	۲-۶-۷ مشورت
۱۹۴	۳-۶-۷ صلح و سازش
۱۹۵	۴-۶-۷ اصل حکمیت

۱۹۶	۷-۶-۵ طلاق، عرش الهی را می‌لرزاند
۱۹۷	۷-۷ اقتصاد خانواده
۲۰۰	خلاصه فصل
۲۰۳	فکر کنید و پاسخ دهید
۲۰۳	پرسش‌های مروری
۲۰۴	پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۲۰۵	منابع این فصل
۲۰۶	منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۰۹	پاسخنامه پرسش‌های چهارگزینه‌ای
۲۱۳	نمایه

پیشگفتار

خانواده به عنوان زیربنای تمدن بشر، مهم ترین مقوله برای بحث و پژوهش به شمار می رود. زندگی هر فردی هر نمود بیرونی که به خود بگیرد، محصول خانواده ای است که در آن رشد و پرورش یافته است. از دیدگاه اسلام خانواده اساساً یک نهاد مقدس است که حریم و شأن مشخصی دارد و پرورش انسان های صالح و باکفایت مهم ترین کارکرد آن به شمار می رود. هم چنین ازدواج و تشکیل خانواده در اسلام یک اصل مهم برای تکامل و سامان هر فرد به شمار می رود و مجرد ماندن به شدت، نهی شده است. طلاق نیز در اسلام منفور اعلام شده است و فردی که دلیل محکم و قانع کننده ای برای این امر نداشته باشد و صرفاً از سر هوا و هوس تصمیم به جدایی بگیرد، مورد غضب خداوند متعال قرار می گیرد.

این کتاب شامل هفت فصل می باشد. فصل اول شامل تاریخچه، تعاریف و مفاهیم نهاد خانواده می باشد که نحوه شکل گیری خانواده، انواع خانواده و کارکردهای آن شرح داده شده است. فصل دوم به جایگاه نهاد خانواده در دوران گذشته و ادیان الهی پرداخته است. فصل سوم با نگاهی آسیب شناسختی وضعیت خانواده را در دوران مدرن بررسی نموده است. در فصل چهارم به نحوه شکل گیری نهاد خانواده در ایران از آغاز تا زمان حاضر پرداخته شده است. فصل ششم شامل بیان ویژگی های خانواده متعادل و ایده آل در اسلام است. در فصل هفتم با رویکردی حقوقی به نهاد خانواده از منظر اسلام پرداخته شده است و وظایف حقوقی زن و مرد در قبال یکدیگر توضیح داده شده است.

در تألیف این کتاب تلاش شده است استانداردهای دانشگاه پیام نور درخصوص تدوین کتاب خودآموز رعایت شود. در ابتدای هر فصل هدفهای کلی و نیز هدفهای رفتاری - یادگیری آورده شده است که در شکل‌گیری مفهوم و محتوای کل فصل در ذهن دانشجو و یادگیری بهتر مطالب بسیار مؤثر است. در پایان هر فصل با طرح «فکر کنید و پاسخ دهید» و نیز طرح پرسش‌های مروری و چهارگزینه‌ای، آموخته‌های فرد از مطالب آن فصل محک داده می‌شود. در پایان هر فصل منابع مختص همان فصل و نیز منابعی برای مطالعه بیشتر آورده شده است.

لازم است این نکته مدنظر قرار گیرد که پیرامون نهاد خانواده در اسلام و ایران، با توجه به میان‌رشته‌ای بودن موضوع، و حجم فراوان مطالب در این زمینه، در این کتاب - با توجه به ماهیت درسی و خودآموز بودن آن - سعی شده است به مهم‌ترین دیدگاه‌ها و پژوهش‌ها در این خصوص بسنده شود و از خوانندگان و دانشجویان گرامی تقاضا می‌شود چنان‌چه کم و کاستی در متن کتاب مشاهده کردند و یا نظر خاصی داشتند مؤلف را از نقطه‌نظرات خود آگاه نمایند.

از همسرم به خاطر فداکاری‌های بی‌دریغ‌اش قدردانی می‌کنم. و از تمام کسانی که در تدوین این کتاب مؤثر بوده‌اند؛ از جناب آقای دکتر معتمدی به‌خاطر ویراستاری علمی کتاب، سرکار خانم دکتر الهام ملک‌زاده به‌خاطر بررسی کتاب و تذکر کم‌وکاستی‌ها و پیشنهاد نکات ارزنده جهت تقویت بنیه کتاب و نیز جناب آقای امیر عالی و سرکار خانم زینب گنجی به‌دلیل پیگیری مسائل اداری کتاب و نیز سرکار خانم خدیجه علی‌نژاد به جهت صفحه‌آرایی کتاب تقدیر و تشکر می‌شود.

سعید عبدالملکی

عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور

Email: S_Abdolmalaki@yahoo.com

فصل ۱

تاریخچه، تعاریف و مفاهیم

هدف کلی

آشنایی با تاریخچه، تعریف و مفهوم نهاد خانواده، ازدواج و همسرگزینی

هدف‌های یادگیری

از شما انتظار می‌رود پس از مطالعه این فصل بتوانید:

۱. خانواده را از دیدگاه اسلام توضیح دهید.
۲. خانواده را تعریف نمایید.
۳. انواع خانواده را از نظر کاربرد توضیح دهید.
۴. انواع خانواده را از نظر کارکرد توضیح دهید.
۵. انواع خانواده را از نظر شیوه معیشت توضیح دهید.
۶. انواع خانواده را از نظر ساخت توضیح دهید.
۷. خانواده جهت‌یابی را تبیین نمایید.
۸. خانواده فرزندزایی را تبیین نمایید.
۹. خانواده هسته‌ای را تبیین نمایید.
۱۰. خانواده گسترده را تبیین نمایید.
۱۱. کارکردهای خانواده را نام برده و توضیح دهید.
۱۲. نظریه ژان کازنو پیرامون خانواده را توضیح دهید.

۱۳. نظریه دورکیم پیرامون تحول خانواده را شرح دهید.
۱۴. اهمیت روان‌شناختی خانواده را شرح دهید.
۱۵. تحول نهاد خانواده را از منظر علوم انسانی توضیح دهید.
۱۶. منشأ خانواده از دیدگاه نظریه غیر تکاملی چیست؟ شرح دهید.
۱۷. منشأ خانواده از دیدگاه نظریه تکاملی چیست؟ شرح دهید.
۱۸. شیوه‌های همسرگزینی را توضیح دهید.
۱۹. قواعد زناشویی را تبیین نمایید.
۲۰. ممنوعیت ازدواج با محارم را تبیین نمایید.

۱-۱ مقدمه

خانواده از ابتدای تاریخ تاکنون در بین تمامی جوامع بشری، به عنوان اصلی‌ترین نهاد اجتماعی، زیربنای جوامع و منشأ فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و تاریخ بشر بوده است. پرداختن به این بنای مقدس و بنیادین و حمایت و هدایت آن به جایگاه واقعی و متعالی‌اش، همواره سبب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و غفلت از آن موجب دور شدن بشر از حیات حقیقی و سقوط به ورطه هلاکت و گمراهی بوده است.

اسلام به عنوان مکتب انسان‌ساز بیشترین عنایت را به تکریم، و تعالی خانواده دارد و این نهاد مقدس را کانون تربیت و مهد مودت و رحمت می‌شمرد و سعادت و شقاوت جامعه انسانی را منوط به صلاح و فساد این بنا می‌داند و هدف از تشکیل خانواده را تأمین نیازهای مادی، عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به سکون و آرامش برمی‌شمارد. دستیابی به این اهداف والای مکتب اسلام و حفظ و حراست دقیق و مستمر از آن، نیازمند توجه جدی به خانواده و پیاده کردن قوانین مربوط به آن در اسلام است و ضروری است کلیه برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌ها در تمام سطوح، حق‌مدارانه و در راستای تعالی و مصالح خانواده باشد.

یکی از اسرار عجیب خلقت نر و مادگی موجودات است. اگر در حیوان و گیاه این واقعیت وجود نداشت تولید و تکثیر مطلقاً معنایی نداشت ولی خداوند با این وسیله نقص عالم را جبران و آن را پیوسته به سوی کمال می‌راند. بشر با فکر ساده‌ی

تاریخچه، تعاریف و مفاهیم ۳

خود ابتدا آن را فقط در انسان و حیوان می‌دانست و در اثر پیشرفت علم احساس کرد که این واقعیت در عالم گیاه نیز حکم‌فرماست و اگر نباتات به وسیله‌ی حشرات و بادها تلقیح نگردند میوه به‌دست نخواهد آمد. از قدیم به‌وجود نر و مادگی در بعضی درختان مثل خرما پی برده بودند ولی بعدها عمومیت آن روشن گردید.

قرآن کریم مسئله نر و مادگی را در تمام موجودات اعلام می‌کند اعم از زنده و غیرزنده، درباره‌ی نباتات آمده: «سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ»^۱ - پاک و منزّه است خدایی که از رویدنی‌های زمین و از شما مردمان جفت‌ها (نر و ماده‌ها) قرار داد و از چیزهایی که نمی‌دانید نیز جفت‌ها قرار داد. و از همه بالاتر این آیه است که می‌گوید: «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»^۲ - و از هر چیزی نر و ماده آفریدیم شاید شما پند بگیرید.

۲-۱ تعریف خانواده

تاکنون تعاریف گوناگونی برای خانواده ارائه شده است که عموماً براساس دو نکته بیان گردیده؛ یکی ساختارهای موجود خانواده که تاریخ از آن یاد کرده است و دیگری انتظاراتی که از کارکرد خانواده بوده و هست (حسینی، ۱۳۸۳).

خانواده مؤثرترین عامل انتقال فرهنگ و رکن بنیادی جامعه است که در شرایط مختلف در تأثیر و تأثر متقابل با فرهنگ و عوامل اجتماعی است. انسان‌ها در خانواده به هویت و رشد شخصیتی دست می‌یابند و در خانواده‌های سالم به تکامل معنوی و اخلاق نائل می‌شوند. لذا خانواده عامل کمال‌بخشی، سکونت، آرامش و بالندگی اعضای خویش است که در تحولات اساسی جوامع نقش عمده‌ای ایفا می‌کند. البته خانواده متأثر از عملکرد مذهب، آموزش و حکومت نیز می‌باشد و این تأثیر به‌صورت متقابل باعث ایجاد تغییرات اساسی می‌گردد. اگر خانواده محیط سالم و سازنده‌ای داشته باشد و نیازهای جسمی و روحی خویش را برآورده سازد، کمتر به خدمات جانبی و جبرانی

۱. یس / ۳۶

۲. ذاریات / ۴۹

برای خانواده نیاز است. در تعریف خانواده، بیان شده: «خانواده گروهی است متشکل از افرادی که از طریق نسب، سبب و رضاع با یکدیگر به عنوان شوهر، زن، مادر، پدر، برادر و خواهر در ارتباط متقابل هستند و فرهنگ مشترکی پدید آورده و در واحد خاصی زندگی می کنند» («سیاست های تشکیل، تحکیم و تعالی خانواده در نظام اسلامی، مصوب شورای فرهنگی - اجتماعی زنان، کتاب زنان، سال ششم، تابستان ۸۳، شماره ۲۴، ص ۳۳۰).

خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، هم خونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند، فرهنگ مشترک پدید می آورند و در واحد خاص زندگی می کنند.

خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده اند و کارکرد اجتماعی اصلی آن ها تولید مثل است. سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف می کند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفره ای اطلاق می شود که با هم زندگی می کنند، درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند.» اولین مفهوم مشترکی که از مجموعه تعاریف ذکر شده و ده ها تعریف ارائه شده دیگر استنباط می شود، این است که خانواده پیوند عمیق و پایدار جسمی و روحی چند نفر برای زیستن در فضای واحد است. و بدون تحقق این پیوند، خانواده معنایی ندارد؛ قوام این بنا به میزان پیوند اعضای آن بستگی دارد. بنابراین، جهت تعالی کارایی خانواده، لازم است بر تحکیم پیوند و روابط اعضای خانواده تأکید شود، از این رو تحکیم روابط در خانواده از جمله مهم ترین مسائل در سلامت و رشد فرد، همچنین پویایی و توسعه همه جانبه در جامعه است.

خانواده یک گروه خویشاوندی است که مسئولیت اصلی در اجتماعی کردن فرزندان و برآوردن برخی از نیازهای بنیادی دیگر جامعه را به عهده دارد. خانواده شامل گروهی از افراد است که از راه خونی، زناشویی، یا فرزندپذیری با یکدیگر ارتباط می یابند و طی یک دوره ی زمانی نامشخص با هم زندگی می کنند (حسینی، ۱۳۸۳).

دانشمندان جامعه شناس «خانواده» را این گونه تعریف نموده اند: «خانواده عبارت

تاریخچه، تعاریف و مفاهیم ۵

است از مجموعه‌ای که رابطه جنسی نیرومندی آن را پدید می‌آورد، و این رابطه از آنچنان نیرویی برخوردار است که زمینه پیدایش و تربیت کودکان را فراهم می‌سازد.^۱ براساس این تعریف، خانواده صرفاً شامل دو همسر است که رابطه‌ی جنسی آنان را گرد هم آورده و نه غیر از این‌ها. اما «مردوک»^۱ مفهوم خانواده را وسعت بخشید، و آن را شامل فرزندان این زوج دانسته است. او می‌گوید: «خانواده یک واحد اجتماعی است که نشانه‌های آن اقامت مشترک در یک مکان، همکاری اقتصادی، و پذیرش مسئولیت پیدایش فرزندان، که حداقل شامل دو شخص رشد یافته از دو جنس مخالف، و لاقط یک فرزند که نتیجه‌ی رابطه‌ی این پدر و مادر، باشد (شریف قریشی، ۱۳۸۷). بسیاری از روان‌شناسان روی این موضوع تأکید کرده و معتقدند: «خانواده از دو همسر و فرزندان ایشان تشکیل می‌گردد. بر این اساس بقیه خویشاوندان را شامل نمی‌شود.»

خانواده براساس روابطی تعریف می‌شود که از عمل توالد و تناسل نشأت می‌گیرد و قانون یا رسومی ناظر آن است. روابط اصلی خانواده رابطه‌ای است که بین زن و شوهر از یک‌سو و والدین و فرزندان از سوی دیگر برقرار می‌شود. در تعریف خانواده گفته می‌شود که: نخستین سلول یا واحد زندگی اجتماعی و یکی از اساسی‌ترین نهادهای جامعه است مرکب از زن و مرد که ممکن است کودکانی هم داشته باشند. روابط زناشویی و خویشاوندی معینی که مورد قبول جامعه است و حقوق و تکالیف افراد نسبت به یکدیگر از ویژگی‌های خانواده شمرده می‌شود (تقوی، ۱۳۷۳).

۱-۳ انواع خانواده

مطالعه در تاریخ تحول خانواده و انواع و اشکال آن در جهان معاصر، نشان می‌دهد که خانواده از نظر کارکرد، ساخت، روابط اعضا، شیوه معیشت و اقتدار، انواع مختلفی به خود دیده و به اشکال متنوعی درآمده است.

خانواده از دیدگاه کارکردی که برعهده دارد، به دو شکل جهت یابی و فرزندزایی تقسیم می شود:

۱-۳-۱ جهت یابی^۱

خانواده ای که کودک در آن به دنیا می آید، بزرگ می شود و گرایش ها و سوگیری های خود را از آن کسب می کند.

۱-۳-۲ فرزندزایی^۲

خانواده ای که از زن و شوهر و فرزندان آنان تشکیل می شود و کارکرد اصلی آن تولید مثل است.

از نظر شیوه معیشت و نحوه زندگی، خانواده به سه شکل «شهری»، «روستایی» و «عشایری» تقسیم می شود که در عین وجود تشابهات فراوان بین اشکال متفاوت خانواده در این سه قلمرو، از دیدگاه های مختلف تمایزهایی نیز میان آنها وجود دارد.

1. family of orientation
2. family of procreation

از نظر ساخت خانواده و روابط افراد در درون آن، انواع چهارگانه زیر قابل تشخیص است:

۱-۳-۳ خانواده هسته‌ای^۱

خانواده هسته‌ای یا خانواده زن و شوهری، خانواده‌ای است مرکب از یک زن و یک مرد با تعدادی فرزندان ازدواج نکرده. در خانواده هسته‌ای حداکثر دو نسل وجود دارد و از نظر قدرت تصمیم‌گیری ممکن است مستقل، نیمه‌مستقل و وابسته به شبکه خویشاوندی و خانواده گسترده باشد.

۱-۳-۴ خانواده گسترده^۲

خانواده گسترده یا خانواده توسعه‌یافته، خانواده‌ای است که از یک زن و مرد اصلی، فرزندان ازدواج کرده و نکرده آنان، همسر و کودکان فرزندان ازدواج کرده و خویشاوندان و وابستگان دیگر تشکیل می‌شود. خانواده گسترده معمولاً شامل دو یا چند هسته زناشویی است و در آن بیش از دو نسل زندگی می‌کنند. خانواده گسترده انواع زیادی دارد که نمونه رایج آن در ایران «خانواده پدری توسعه یافته» است.

۱-۳-۵ خانواده با ملحقات

گونه‌ای از خانواده هسته‌ای است که یک یا چند نفر از خویشاوندان زن یا شوهر با اعضای آن زندگی می‌کنند. از نظر اقتدار داخل خانواده و اداره امور آن، اعضای خانواده تابع خانواده اصلی (هسته‌ای) و رئیس آن هستند و همین نکته است که تمایز آن را با خانواده گسترده نشان می‌دهد.

۱-۳-۶ خانواده ناقص

خانواده‌ای است که بنا به دلایلی، یکی از عناصر اصلی و ارکان خانواده (مرد، زن و کودک) را نداشته باشد. از خانواده‌های ناقص می‌توان به «خانواده نخستین» (زن و

1. Nuclear
2. Extended

شوهری جوان، نوییوند و بدون فرزند)، «خانواده سومین» (خانواده زن و شوهر سالخورده که فرزند آنها پس از ازدواج خانواده را ترک کرده‌اند)، «خانواده بی‌فرزند» (خانواده‌ای که به علت عقیم بودن مرد و نازایی زن فرزندی ندارد) و «خانواده گسسته» یا از هم گسیخته (خانواده‌ای که به علت مرگ یکی از زوجین یا طلاق یا ترک و یا طرد خانواده و مهاجرت و غیره، زن یا شوهر را نداشته باشد) اشاره کرد.

۴-۱ خاستگاه خانواده

درباره خاستگاه خانواده، یعنی چگونگی پیدایی اشکال ابتدایی آن دانسته‌های انسان بسیار محدود است و اغلب بر فرضیات مبتنی می‌باشد. درباره تعریف خانواده هگل^۱ چنین می‌گوید: «خانواده اولین گروه طبیعی است». به عقیده روسو^۲ «خانواده قدیمی‌ترین جامعه و اولین نمونه اجتماعات سیاسی است». جامعه‌شناسان خانواده را هسته اولیه جامعه می‌دانند و معتقدند که خانواده مبدأ تشکیل سازمان‌های اجتماعی بوده است. مالینوفسکی^۳ می‌گوید: خانواده و طایفه مقارن یکدیگر وجود داشته و این مقتضیات جامعه بود که معلوم می‌کرد کدام بر دیگری برتری و اهمیت بیشتری دارد. به نظر دورکیم پیدایش خانواده و تطور تدریجی آن به موازات تحول اجتماعی و تکامل انسان انجام گرفته و ادامه دارد (رحیمی موقر، ۱۳۹۰). چنین به نظر می‌رسد که اولین واحد اجتماعی خانواده بود که به تدریج توسعه یافته و به شکل واحدهای بزرگ‌تری چون قبیله، طایفه، جامعه روستایی، جامعه شهری و بالاخره جامعه ملی درآمده است.

۵-۱ کارکرد خانواده

۱-۵-۱ تنظیم رفتار جنسی

هیچ جامعه‌ای به مردم اجازه نمی‌دهد به‌طور تصادفی رابطه‌ای جنسی داشته باشد. نظام ازدواج و خانواده وسایل تنظیم رفتار جنسی را فراهم می‌سازد. و تعیین می‌کند که چه کسی با چه کسی در چه شرایطی باید رابطه‌ای جنسی داشته باشد.

1. Hegel

2. Rousseau

3. Malinowski

۱-۵-۲ جایگزین کردن اعضا

یک جامعه بدون داشتن نظامی برای جایگزینی اعضایش از نسلی به نسل دیگر قادر به ادامه حیات نیست. خانواده وسایل ثابت و نهادی شده‌ای را فراهم می‌سازد که از طریق آن چنین جایگزینی تحقق می‌یابد.

۱-۵-۳ جامعه‌پذیری

افراد نخواهند توانست تکامل یابند مگر این که جامعه‌پذیر شوند و خانواده اولین و مهمترین عامل در زمینه جامعه‌پذیری است که از لحظه تولد آغاز می‌شود.

۱-۵-۴ مراقبت و نگهداری

افراد (چه خردسال و چه پیر یا ناتوان) نیاز به گرما، غذا، پناهگاه و مراقبت و نگهداری دارند و خانواده محیطی فراهم می‌آورد که همه این نیازها در آن تأمین می‌گردد.

۱-۵-۵ تعیین جایگاه اجتماعی

زمینه خانوادگی، مهمترین عامل تعیین‌کننده جایگاه ما، در جامعه است. ما نه تنها دارایی‌های مادی بلکه پایگاه اجتماعی خود را از خانواده جهت‌یاب به ارث می‌بریم. ما به همان گروه قومی یا نژادی یا معمولاً به همان مذهب و آیین و طبقه اجتماعی تعلق داریم که والدین ما تعلق دارند.

۱-۵-۶ حمایت عاطفی

انسان‌ها نیاز به محبت، تغذیه، صمیمیت و عشق دارند. خانواده اولین نهاد اجتماعی است که در آن نیازهای عاطفی می‌تواند برآورده شود و عمیق‌ترین احساسات شخصی ابراز گردد. البته، خانواده تنها وسیله ممکن برای تأمین آن‌ها نیست ولی با وجود این خانواده چنان مؤثر آن‌ها را برآورده می‌سازد که در هر فرهنگ، اولین مسئولیت را در تأمین آن‌ها دارد.

۱-۶ دو نظریه در مورد منشأ خانواده

۱-۶-۱ نظریه ژان کازنو^۱

قدیمی‌ترین و ساده‌ترین شکل خانواده گروه وسیع خانوادگی است که کلان^۲ نامیده می‌شود.

کلان شامل گروهی از افراد است که خود را خویشاوند یکدیگر می‌دانند و این روابط خویشاوندی مبتنی بر توتم است. توتم^۳ علامت مشخصه و سمبل و شعار کلان است. توتم گیاه یا حیوان یا یکی از پدیده‌های طبیعی و یا یک موجود افسانه‌ای است که با تمام افراد (کلان) رابطه خاصی دارد و مورد احترام افراد گروه است. رشته ارتباط افراد با توتم از ارتباط خونی در خانواده، به معنی جدید و امروزی آن، به مراتب قوی‌تر است. زنان و مردان یک کلان، خود را خواهر و برادر می‌دانستند و از این جهت نمی‌توانستند با هم ازدواج کنند. مردان یک کلان با زنان کلان دیگر برطبق تشریفات خاصی ازدواج می‌کردند. «ژان کازنو» کلان را مرکب از گروه زنان و مردانی می‌داند که خود را فرزندان نیای مشترکی می‌انگارند و مظهر این نیا، توتم است که غالباً حیوان و گاهی گیاه و ندرتاً شیء است. مثلاً افراد کلان کانگورو گمان دارند که اجدادشان کانگورو بوده و خود را نیز کانگورو می‌پندارند، زیرا توتم آن‌ها کانگورو است.

۱-۶-۲ نظریه دورکیم

دورکیم نیز با آن که به دگرگونی و تحول خانواده از گذشته تا به حال، معتقد است اما به نظر او قدیمی‌ترین و اولین شکل تحول خانواده از کلان آغاز شده و می‌بایست پایه و بنیاد خانواده امروزی را در آن جستجو کرد. به عقیده او پس از آنکه کلان تحول پیدا کرد، خاندان بطنی (مادر نسبی) و خاندان صلبی (پدر نسبی) مانند خانواده پدرسری (ژنس) یونان و رم قدیم و خانواده پدری ژرمنی به وجود آمد. و سرانجام به خانواده زن و شوهری امروزی منتهی شد.

1. Jean Cazeneuve

2. Clan

3. Totem

۷-۱ طرح موضوع خانواده در رشته‌های علوم انسانی

مهمترین عامل اجتماعی شدن در زندگی هر انسان، تجارب دوران کودکی وی در محیط خانواده است. فضای خانواده آکنده از مهر و محبت، فداکاری و گذشت، صمیمیت و گرمی و در عین حال گاهی توام با حسادت و رشک، دشمنی و کینه‌توزی، نفرت و خشم است. کودکان در جریان اجتماعی شدن این‌گونه عواطف را در کنار والدین و خواهران و برادران خود تجربه می‌کنند. اعضای خانواده آنقدر به هم وابسته‌اند که هر نوع مشکل یا مسئله یک عضو خانواده بطور مستقیم یا غیرمستقیم بر زندگی سایر اعضا تأثیر می‌گذارد. از طرف دیگر خانواده به دلیل همین نفوذ و تأثیر بر افراد، گاهی به‌عنوان روشی برای درمان اختلالات به‌کار می‌رود. روان‌شناسان بالینی مشاوره گاهی ترجیح می‌دهند در درمان یک فرد، همه اعضای خانواده را از نزدیک ملاقات کنند.

خانواده جایگاه رفیع و بلندی در نظر اندیشمندان علوم انسانی داشته است و آن را از جنبه‌های گوناگون مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. هر رشته از علوم انسانی به فراخور موضوع خود، به تکاپو در مسائل خانواده پرداخته و گوشه‌ای از امور مربوط به آن را بررسی کرده است. در اینجا به برخی از جهات آن در رشته‌های علوم انسانی می‌توان اشاره‌ای گذرا داشت:

۷-۱-۱ تاریخ

تمامی تاریخ‌نگاران و سیره‌نویسان بر این باورند که خانواده کهن‌ترین گروهی است که به اقتضای نیاز طبیعی، عاطفی و اجتماعی بشر شکل گرفته و سابقه‌ای به درازای سابقه زیست بشر بر روی زمین دارد (تقوی، ۱۳۷۶). از آنجا که انسان مدنی‌الطبع است، ناگزیر باید در اجتماع زندگی کند؛ چون خداوند انسان را آفرید، ساختمان بدنی او را به‌گونه‌ای شکل داد که ضمن برخورداری از توانایی‌های گوناگون، از نظر جسمی و عاطفی، همواره احساس نیاز به دیگران در او زنده باشد. همین احساس درونی باعث می‌شود که اجتماع کوچکی به نام «خانواده» در عرصه زندگی شکل بگیرد و تعدادی از افراد - دست‌کم دو نفر - یک‌جا زندگی کنند؛ نیازهای جسمی و روانی انسان در محیط خانواده تأمین می‌شود و روح تعاون و همکاری میان اعضای آن در همان محیط

به وجود می آید (ابن خلدون، ۱۳۶۹).

پس از تشکیل نخستین هسته خانواده در زمین، که طبق متون دینی و تاریخی، آدم و حوا بنیان گذار آن بودند، مراحل گوناگونی بر نهاد خانواده سپری شده و به موازات تحولات اجتماعی، دست خوش تغییر و تحول فراوان گشته است. دانش تاریخ عهده دار بررسی ابعاد خانواده و سیر تکامل آن است که چگونه خانواده بادیه نشین تبدیل به شهرنشین شد، یا چه عواملی موجب گردیدند که خانواده هسته ای جایگزین خانواده سنتی گردد. به هر حال، سیر تحولات خانواده از موضوعات مهم مطالعاتی در تاریخ است و بدین روی، تاریخ نویسان به بررسی آن می پردازند.

۱-۷-۲ جامعه شناسی

جامعه شناسان از دیرباز به تجزیه و تحلیل خانواده پرداخته و آن را به عنوان یک نهاد اجتماعی همواره در نظر داشته اند. خانواده از نظر جامعه شناسی، اساسی ترین نهاد اجتماعی است که در شکل گیری ساختار کلان جامعه و افزایش بهره وری آن نقش بسزا دارد. چون بافت اجتماعی به نوعی تحت تأثیر تحولات خانوادگی قرار دارد و هرگونه انحرافی در فضای خانواده ها لزوماً در جامعه منعکس می شود. در مقابل، خانواده نیز در برابر تغییرات جامعه از خود واکنش نشان می دهد.

از این رو می توان گفت: میان خانواده و جامعه یک رابطه ی دوسویه برقرار است و هرکدام بر دیگری تأثیر می گذارد. امروزه گرایش در حوزه جامعه شناسی پدید آمده که ابعاد خانواده و جنبه های گوناگون آن را مورد بررسی قرار می دهد. این گرایش با مطالعات جامعه شناسانه ی فردریک لوپلی^۱ فرانسوی و ویلهلم هاینریش ریل^۲ آلمانی پدید آمد و سپس با تحقیقات سایر جامعه شناسان مانند دورکیم^۳ و مارکس^۴ توسعه یافت و تکمیل گردید (اعزازی، ۱۳۷۶).

از آن رو که خانواه نقش عمده ای در تربیت نیروی فعال جامعه دارد و می تواند با افزایش بازدهی جامعه به توسعه ی اقتصادی و اجتماعی کمک کند، جامعه شناسان به

1. Freede Ric leplay
2. Wilhelm Heinrich Richl.
3. Emile Durkheim.
4. Karl Marx